

MUTEZİLE'DE DİN USULÜ

Kâdî Abdülcebâr, çev. Murat Memiş, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, 157 S.

Recep ÖNAL*

Dini anlama ve yorumlamada akla büyük önem veren ve akli düşüncenin İslâm kültür ve medeniyetinde yeşermesine oldukça katkıda bulunan Mu'tezile mezhebine ait görüşlerin en önemli aktarıcısı hiç kuşkusuz Kâdî Abdülcebâr'dır. Bu tanıtımda, Kâdî Abdülcebâr'ın Murat Memiş tarafından *Mu'tezile'de Din Usûlü* isimli Türkçeye kazandırılan *Muhtasar fî Usûli'd-dîn* isimli kitabını kısaca tanıtmaya çalışacağız. Kâdî Abdülcebâr'ın kelâm sahasında yazdığı eserlerin bir özeti mahiyetinde olan kitapta, Müslümanlara din usûlü hakkında bilmeleri gerekenlerin öğretilmesi ve Mu'tezile'nin beş esası (usûl-i hamse) hakkında genel bilgiler verilmesi amaçlanmıştır.

Kitap, mütercimim önsözü, Muhammed Âmare tarafından müstensihî Abdurrazzâ Kâzîmi hakkında bir değerlendirme, mukaddime ve altı bölümden oluşmaktadır.

Kitabın önsözünde, 1960'lı yıllardan itibaren Kâdî Abdülcebâr'ın kelâm sahasındaki eserlerinin ortaya çıkmasıyla yeni bir dönemin başladığına dikkat çekilmekte, Mu'tezile mezhebi açısından bu yeni dönemin iki açıdan önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, kelâm ilminin ilk kurucuları olarak kabul edilen Mu'tezile mezhebinin görüşlerini kendi eserleri vasıtasıyla inceleme imkânının ortaya çıkması diğeri ise, özellikle insanın özgürlüğü ve ahlaki sorumluluğu ile kader konusundaki yaklaşımlarının çağdaş müslüman düşünürler için yeni bir esin kaynağı olma ihtimalidir. Yazar, kitabın Kâdî Abdülcebâr'a nisbeti konusunda herhangi bir sorun görünme-

* SAÜSBE Kelâm Bilim Dalı Dr. Öğrencisi, onal1975@gmail.com

diğini, Kâdî Abdülcebbâr'ın din usulüne dair hemen hemen bütün konuları kapsayan *el-Muğnî fî ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl* isimli eseri ile Mu'tezile'nin beş temel prensibinin ele alındığı *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* adlı eserinin çok iyi hazırlanmış bir özeti olduğuna dikkat çekmektedir.

“Kitabın Yazarı Hakkında” başlıklı bölümde eseri Arapça olarak yayına hazırlayan Muhammed Âmâre'nın, risâlenin müstensihi olan Abdurrızâ Kâzımî hakkında bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Âmâre, risâlenin isimlendirilmesi hakkında bilgi verdikten sonra bu risâlenin Abdurrızâ Kâzımî tarafından “*Ehl-i tevhid ve adl mezhebine göre din usûli bakımında kitap*” şeklinde tanımlandığını dile getirmektedir. “Mu'tezile'de İnsan Hürriyeti Problemi” konusunda yaptığı çalışma esnasında kitabın aidiyeti ve isimlendirilmesine dair birtakım deliller bulduğuna dikkat çeken Âmâre, bunları altı maddede sıralayarak risâlenin Kâdî Abdülcebbâr'a ait olduğunu ve isminin de *Mubtasar fî Usûli'd-dîn* şeklinde isimlendirilmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedir.

Kâdî Abdülcebbâr, kitabına mükellefin din usûlü hakkında bilmesi gerekenleri açıklayan bir mukaddime ile başlar. Bu hususta bilinmesi gerekenleri, tevhid, adl, nübüvvet ve dinî hükümler olmak üzere dört ana başlık altında sıralayarak, soru cevap şeklinde muhtasar bir şekilde açıklamaya çalışır. Ayrıca bu bölümde yazar, düşünmeyi/nazarı ve düşüneni öven ve düşünmeyi yeren âyetleri delil getirerek düşünmenin gerekli, taklidin ise fesat olduğunu ispat etmeye çalışır. Ona göre insanın yapması gereken ilk şey Allah'ı bilmede tefekkür etmek ve aklını kullanmaktır. Bu da cisimlerin hâdis olduğunu bilmek ve bir muhdisinin bulunduğu istidlâlde bulunmakla olur.

Kitabın ilk bölümü “tevhid” bahsine ayrılmıştır. Mu'tezilî âlimler tarafından “usûl-i hamse”nin ilk esası olarak “adalet” zikredilmekle birlikte, Mu'tezile mezhebinin temelini teşkil eden “tevhid” esasını adaletin önüne geçiren ilk mu'tezilî âlimin Kâdî Abdülcebbâr olduğunu söyleyebiliriz. O, bu bölümde tevhid hakkında bilinmesi gerekli olanları zikrederek konuya giriş yapmış, tevhid bahsini; âlemin hudûsunun ve bir muhdisinin bulunduğu ispatı Allah'ın sıfatları ve birliğinin ispatı olmak üzere beş alt başlık halinde ele almıştır.

Yazar ilk olarak, hudûs delilini kullanarak âlemin kadîm olduğunu söyleyen Dehriyye'nin görüşlerinin yanlışlığı dolayısıyla âlemin hâdisliğini ispatlamaya çalışır. Buna göre cisimlerin ve arazların varlığı, yaratılmışlıkları, cisim-

lerin arzılardan ayrı olamayacağı gibi hususlar ispat edildiği takdirde âlemin yaratılmış olduğu kanıtlanmış, bu yolla Allah'ın varlığı ispatlanmış olacaktır. Kâdî Abdülcebbar'a göre yaratıklardan hareketle yaratıcının varlığına ulaşmayı öngören hudûs delili Allah'ın varlığına delalet eden en önemli delildir. O, âlemin yaratılmış olmasının ispatlanmasının ardından delilin ikinci basamağı olarak bu âlemin bir muhdisinin olması gerektiği dile getirilir. Çünkü her failin bir muhdisi ve faili olduğu gibi, sonradan yaratılmış olanların da bir muhdisi ve faili bulunmaktadır ve bu fail de Allah Teâlâ'dır. Hudûs delili ile bağlantılı olara, Allah'ın sıfatları hakkında düşünülmesi gerektiği belirtilir. Ona göre Allah'ın kâinattaki fiillerine bakılarak onun sıfatları hakkında akıl yürütmelere başvurulabilir. Çünkü âlemin yapısı bize kendi "yaratıcısı" hakkında bilgi vermektedir. Dolayısıyla ona göre, Allah'ın varlığı ve sıfatları hakkındaki bilgiye vahiy ile değil akıl yürütmeyle ulaşılır. Bu nedenle mükellefin üzerine düşün ilk görev, *marifetullah*'ı düşündürmektir.

Daha sonra, "Allah hakkında kullanılması uygun sıfatlar" konusu, soru cevap şeklinde izah etmeye çalışılır. Bu doğrultuda yazar, Allah'ın zâtı itibarıyla âlim, kadîr, hayy, semî, basîr, ve müdrîk oluşuna değinerek, sıfatlar arasındaki ilişkilerden bir sonuç çıkarmaya çalışmaktadır. Örneğin Allah'ın âlim ve kadîr olduğunu ifade ederken O'nun kâinattaki eylemlerinden hareket eden Kâdî Abdülcebbar, Allah'ın hayy olması hususunda dayanak noktası olarak O'nun ezeli âlim ve kadîr olmasını göstermektedir. Yani Allah'ın hayy oluşu O'nun âlim ve kadîr olmasına atfedilmiştir. Ayrıca bu bahiste Küllâbiye mezhebi'nin görüşlerine de temas eden Kâdî Abdülcebbar, onların Allah'ın bir ilimle âlim ve bir kudretle kadîr olduğuna dair görüşlerinin batıl olduğunu dile getirerek Allah'ın zâtından dolayı âlim, kadîr, hayy, semî, basîr, ve kadîm olduğunu savunur.

"Allah hakkında kullanılması mümkün olmayan sıfatlar" bahsinde Kâdî Abdülcebbar, Mücessime ve Haşviyye'nin Allah'ın cisim olduğuna dair görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışır. İlk olarak o, Allah Teâlâ hakkında cehalet, ölüm, adem, fenâ, âfet ve acziyet gibi olumsuzluk ifade eden sıfatların kullanılmasının mümkün olmadığını ifade eder. Bunun ardından, Mücessime ve Haşviyye'nin iddialarının aksine, Allah Teâlâ'nın, cisim ve araz olmadığı gibi, cisimlere hulûl etme, mekânda yer tutma ve başkalarına muhtaç olma gibi nitelemelerden de münezzehe olduğunu dile getirir. Ayrıca Allah Teâlâ'ya el, yüz, göz, ayak gibi Kur'an'da geçen haberî sıfatları nispet etmenin de caiz olmadığını, Kur'an'da geçen bu tür kelimeler te'vil edilerek,

onlara Allah hakkında kullanılması uygun olan manaların yüklenmesi gerektiğini savunur. Konuyla ilgili âyetleri tek tek izah etmeye çalışan Kâdî Abdülcebâr, Konuyu açıklarken de Arap dilinin imkânlarından yararlanmayı da kendine bir yöntem olarak benimser. Ona göre eğer Arap dilinde kelimenin gerçek anlamı dışında mecazî bir kullanımı mevcutsa lafız bu anlama göre te'vil edilir. Örneğin “sonra arşa istivâ etti” (Ra'd 13/2) âyeti “İstivâ, muktedir olmak, sahip olmak anlamındadır. Allah Teâlâ bu ifadeyle, oturmak için mekân edinmeyi kastetmemiştir. Bu anlam, dilde “Şehir, emîre boyun eğdi” (isteva'l-beled li'l-emîr) ve “Bu yerler, falancının mülküdür” (istevet hâzihi'l-memleke lif ulân) denmesindeki gibi te'vili edilmelidir: Kâdî Abdülcebâr böylece bu kelimenin dildeki gerçek anlamı dışındaki kullanımını da göstererek, ifadenin, gerçek anlamının taşıdığı aklî zorluklardan kurtarmaya çalışmaktadır.

Bir önceki konuyla ilgili olmasından dolayı rü'yetullah bahsine de temas eden Kâdî Abdülcebâr, Allah'ın gözle görülmesinin muhal olduğunu, fakat ilim ve marifetle görülmesinin ise mümkün olduğunu savunur. Allah'ın görülmesine dair ileri sunulan nakli delilleri tek tek ele alarak delillerde geçen nazar, ru'yet, idrak gibi kelimelere baş gözü ile görme yerine, kalben bilen, düşünen, Allah'ın rahmetini bekleyen, cennetteki sevap ve nimetlere bakan gibi anlamlar verir. Diğer taraftan bu bağlamda ileri sürülen hadislerin de âhâd haberler olduklarını ve kesin bilgi ifade etmeyeceklerini kaydeder. Yine bu bölümde Kâdî Abdülcebâr, Allah'ın sıfatları ile ilgili olması açısından “*halku'l-Kur'an*” meselesine de temas ederek Küllâbiye'nin konu ile ilgili görüşlerini çürütmeye çalışır. Ona göre Allah'ın kelâmı, kadîm ve zât ile kâim olmayıp Allah'ın fiillerinden bir fiildir; mahlûkatını emir, nehiy, vaad, vaîd, korkutma ve yönlendirme ile muhatap almak istediğinde kelâmını ihdas eder ve cisimlerde yaratır. Peygamberleri gönderip, insanları dinî hükümleri uygulamakla sorumlu kıldığında, kelâmıyla onları muhatap alır, yerine getirsinler diye yanlarında kitaplarını da gönderir. Kâdî Abdülcebâr'a göre Allah Teâlâ'nın fiili olan şeyin kadîm olması mümkün değildir. Çünkü kelâm, belli bir düzene göre harflerin hudûsu ile anlaşılır ve bir şey ifade eder. Bu durumda olanın ise kadîm olması muhaldir. Dolayısıyla ona göre, Allah'ın bütün söz ve kitaplarının muhdes olması gerekir. Bu nedenle Allah Teâlâ bir maslahata binaen kelâmı ihdas ettiği zaman mütekellim olmaktadır. Çünkü fiilî sıfatlar bazı durumlarda Allah'a nisbet edilip, bazı durumlarda da O'na nisbet edilmedikleri için hâdistirler ve Allah'a ezelde nisbet edilmezler. Kâdî Abdülcebâr'ın kelâm sıfatı hakkındaki bu görüşünün doğal bir sonucu ola-

rak Allah ezeli olarak mütakellim değildir. O, bu noktadan hareketle Kur'an'ın mahlûk olduğu hükmüne varır. “Allah'ın birliğinin ispatı” başlığı altında ise, Nur ve zulmet adı altında iki ezeli varlığı kabul eden Senevîye ile hayrın yaratıcısı olarak Hüzmüz'ü ve şerrin yaratıcısı olarak şeytanı ilah kabul eden Mecûsiler'in görüşlerinin yanlışlığını *burhân-ı temânu* (birden fazla ilah ihtimalinin imkânsızlığı) delilinden hareketle ortaya koymaya çalışır. Daha sonra Hıristiyanlığın teslis inancına değinen Kâdî Abdülcebbâr, bu inancın kendi içindeki tutarsızlığını dile getirmeye çalışır.

Kitabın ikinci bölümünde Mu'tezile'nin beş esasından biri olan “adalet” prensibi hakkında bilinmesi gerekenler izah edilmeye çalışılır. Kâdî Abdülcebbâr bu bahiste ilk olarak adalet kavramını ele alarak onu, Allah Teâlâ'yı her türlü çirkinlikten, kendisine vacip olanı ihlal etmekten ve maslahata aykırı fiil işlemekten uzaklaştırmak ve bütün fiillerini hikmet, adalet ve doğruluk ile nitelemek şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca insanın yaptığı fiille Allah'ın fiili arasındaki farklara da temas eden Kâdî Abdülcebbâr, kötü olduğu sabit olan her türlü fiillerin kullar tarafından işlendiğini, iyi ve güzel olan fiillerin ise Allah Teâlâ tarafından yapıldığını dile getirir. Zira Allah Teâlâ, ancak iyi/hasen olanı yapar. Allah'ın fiili olduğu sabit olan her şeyin, doğru ve hikmetli olması gereklidir. Kâdî Abdülcebbâr adalet konusuna kısaca değindikten sonra adaletin ne olduğunu anlamak için, “kulların fiillerinin kendileri tarafından yaratılması; Allah'ın, kullarını ancak güç yetirebildikleri şeyle yükümlü tutması; Kulların güçleri (istitaa), fiillerinden önce olması; Allah Teâlâ'nın, günahı olmayanı ve birinin günahıyla bir başkasını cezalandırmaması, babaları kâfir olsalar da çocuklara azap edilmemesi; Allah'ın, kötülüğü irade etmemesi, sevmemesi ve razı olmaması, aksine kötülükten nefret etmesi; Allah'ın, elem ve hastalıkları, mükelleflerin maslahatı için vermesi; Allah'ın, sorumlu kılma (teklif) konusunda illetleri açıklığa kavuşturmasının gerekliliği” gibi bazı konuların anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Konular sorular cevap tarzında açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde vaad-va'îd konuları çerçevesinde mükâfat ve ceza, fık ve küfür, tevbe ve af gibi kavramlar ele alınarak kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölüm “nübüvvet” bahsine tahsis edilmiştir. Bu bölüm, “Hz. Muhammed'in Peygamberliği” ve “Şeriatın Neshi Hakkında Yahudilere Cevap” adlı iki alt başlıkta incelenmektedir. Kâdî Abdülcebbâr öncelikle peygamberliğin imkânından bahsederek, Allah'ın peygamber göndermesinin

caiz, iyi ve gerçek olduğunu dile getirir. Peygamber göndermeyi inkâr edenlerin başında Berâhime'nin geldiğini ifade eden Kâdî Abdülcebbâr, onların iddialarını ele alarak, bu iddiaların yanlışlığını ispat etmeye çalışır. Ayrıca mucize konusuna da temas ederek, mucizenin peygamberliğin doğruluğuna delalet edebilmesi için "Allah'ın fiili olması, peygamberlik iddiası esnasında ortaya çıkması, olağanüstü/hârikulâde olması şartlarını taşıması gerektiğini" söyler: "Hz. Muhammd'in Peygamberliği" adını taşıyan ilk kısımda Hz. Peygamberin peygamberliğini ispata çalışır. Ona göre bir peygamberin peygamberliğinin alameti mucizelerdir. Bu konuda bütün peygamberler aynıdır. Kâdî Abdülcebbâr bu noktadan hareketle, Hz. Muhammed'in peygamberliğini onun en büyük mucizesi olan Kur'an ile ispat etmeye çalışır. Ayrıca Kur'an mucizesi dışında Hz. Muhammed'e verilen hissî mucizeleri de delil olarak sunar. "Şeriatın Neshi Hakkında Yahudilere Cevap" adını taşıyan ikinci bölümde de bir önceki konuyla bağlantılı olarak Hz. Muhammed'in peygamberliğine yapılan itirazları ele alır. Şöyle ki; Yahudilerden bir kısmı, İslâm dininin Hz. Mûsâ şeriatının hükümlerinden bir kısmını neshedici hükümler barındırdığı için Hz. Muhammed'i tasdikten kaçınmışlardır. İçinde bedâ olduğu için neshin aklen muhal olduğunu iddia etmişlerdir. Dolayısıyla "nesh" in Allah hakkında imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdir. Zira bu durum onlara göre "bilgisizlik" veyahut "bedâ"yı gerektirir ki, bu muhaldir. Yine onlardan bir kısmı da, Hz. Mûsâ'nın, "*Ebedî olarak sept'e (cumartesi) iyice bağlanın. İşte bu ebedî bir şeriattır.*" dediğini ileri sürerek Hz. Mûsâ'nın şeriatının ebedî olduğunu iddia etmişlerdir. Kâdî Abdülcebbâr bu iddialara kendi kitaplarından deliller getirerek Hz. Muhammed'den önceki dinlerin hepsinin nesh edildiğini ve bu neshin de zaman ve mekân ile değişen hüküm ve maslahatları göz önünde bulundurmak sûretiyle vâki olduğunu, insanların kemâle erme ve gelişmesiyle neshin zarûri hale geldiği şeklindeki tespitleriyle cevap vermiş, kıyâmete kadar devam edecek olan dinin İslâm dini olduğunu delilleriyle birlikte ispatlamaya çalışmıştır.

Beşinci bölümünü oluşturan "Dinî Hükümler (el-menzile beyne'l-men-ziletin)" başlığı altında, büyük günah işleyene hangi ismin verileceği ve ona karşı hangi hükümlerin uygulanacağı, ahirette ne tür bir ceza alacağı, imanın artıp eksilmesi gibi hususlar ele alınmış, bu bağlamda konu ile ilgili mümin, kâfir, fâsık ve iman kavramları tanımlanmaya çalışılmıştır.

Kitabın altıncı bölüm "İyiliği Emretme, Kötülükten Sakındırma" konusuna ayrılmıştır. Bu bölümde iyiliği emretme, kötülükten sakındırma prensi-

binin Kitap, Sünnet ve icmâ ile vacip olduğunu dile getiren Kâdî Abdülcebbâr, aklın da, birisini kötülükten men etmenin ihsan olduğunu ve kötülüğe engel olanın iyiliğe en yakın olduğunu açıkladığını söyler. Ayrıca bu bölümde kabir azabı, münker-nekîr, hesaba çekilme, mîzan, sırât gibi konuları da ele alarak bunların hepsinin caiz olduğunu dile getirir.

“Dinî Hükümler Hakkında Son Söz” başlığını taşıyan kısımda Kâdî Abdülcebbâr, dinî hükümleri; kişinin bizzat bedenen ve manen yapması gereken ibadetler, olmak üzere iki kısma ayırır ve konuyla ilgili örnekleri zikrederek izah etmeye çalışır. Son olarak halkın Allah’ın varlığını bilme konusunda âlimleri taklit etmesi hususuna değinen Kâdî Abdülcebbâr, bu konuda âlimlerin taklit edilmesinin caiz olmadığına, akıl sahibi ve mükellefe düşenin Allah’ın varlığını istidlâl etmesi ve kötülüklerden tenzih etmesi gerektiğine vurgu yapar.

Sonuç olarak, Kâdî Abdülcebbâr’ın *Mu’tezîle’de Din Usûlü* adlı eseri küçük hacmine rağmen Mu’tezîle’nin inanç ve düşüncelerinin özünü sunması, birçok bilgiyi bir arada bulundurması, klasik kelâm kültürünü yansıtması bakımından önemli bir eserdir.